

ТАФАККУР ВА НУТҚ БУЗИЛИШЛАРИ

Burasheva Nodira Qobiljonova

*Asaka Abu Ali Ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi
tibbiyot psixologiyasi va shaxslar aro muloqot fani o'qituvchisi*

Аннотация: Psixologiyada nutq fikr yuritish faoliyatining vositasi ekanligi. Bolaning nutqi kattalar nutqi asosida rivojlanib boradi. Nutqning tog'ri shakllanishi atrofdagilar nutqiga, nutqiy tajribaga, tog'ri nutq muhiti va ta'lim-tarbiyaga bog'liq. Nutq tug'ma qobiliyat emas, balki hayot davomida bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi bilan parallel ravishda shakllanib boradi. Ushbu maqolada bolalarda nutq tempining buzilishi taxilaliya va bradilaliya nutq nuqsonlari va uni bartaraf etishning korreksion usullari haqida ma'lumotlar bayon etilgan. Buyuk o'zbek shoirlari, yozuvchi va dramaturglarining fikr va mulohazalari, mantiqiy xotira turlari, tafakkur turlariga muayyan ijtimoiy muhitda turmush kechirayotgan odamlarning ehtiyojlari, xatti-harakat motivlari, narsalarga qiziqishlari, intilishlari, mayllari, aqliy qobiliyatlari, hatto faoliyatlari ham turli- tumanligi haqidagi fikrlar bayon qilingan.

Калит со'злар: nutq tempi, korreksiya, usul, bradilaliya, taxilaliya, umumiy grammatik qoidalar, ta'lim jarayoni, psixik jarayon, xotira, nutq fikr yuritish faoliyatining vositasi, progress-inson, aql-zakovat, idrok, abstrakt tushuncha, tarixiy taraqqiyot, inson tafakkuri, fan va texnika.

Аннотация: В психологии речь это средство мышления, мысли и мнения великих узбекских поэтов, писателей и драматургов, типы логической памяти, типы мышления, потребности, мотивы, интересы, стремления, склонности, умственные способности людей, живущих в особой социальной среде, высказываются даже мнения о разнообразии их деятельности.

Ключевые слова: общие правила грамматики, учебный процесс, мыслительный процесс, память, инструмент речевого мышления, прогресс-человек, интеллект, познание, абстрактное понимание, историческое развитие, человеческое мышление, наука и техника.

Тafakkur — inson aqliy faoliyatining yuksak shakli; obyektiv voqelikning ongda aks etish jarayoni. Tafakkur atrof muhitni, ijtimoiy hodisalarni, voqelikni bilish quroli, shuningdek, inson faoliyatini amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi.

Нутq — tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi, tilning alohida ijtimoiy faoliyat turi sifatidagi muayyan yashash shakli. Nutq deganda uning og'zaki (ovozli) va yozma ravishda namoyon bo'lishidagi jarayonlar, ya'ni so'zlash jarayoni va uning natijasi (xotirada saqlangan yoki yozuvda qayd etilgan nutqiy fikrlar, asarlar) tushuniladi.

Ta'lim jarayonida maktab o'quvchilari umumiy qoida va qonunlarni yakka yoki uzviy hollarga tatbiq etish orqali hamma vaqt deduktiv yo'l bilan fikr yuritadilar. Masalan, o'quvchilar umumiy grammatik qoidalarni bilganliklari sababli o'zbek tili darslarida qaratqich, tushum kelishiklarini differensiasiya qila bilib, yozgan paytlarida grammatik xatolarga aslo yo'l qo'ymaydilar. Yoki o'quvchilar "ko'pburchaklar ichki burchaklarning yiqindisi $2d (n-2)$ ga teng" degan umumiy qoidani, teoremani o'zlashtirib olgan bo'lsalar, uni sira qiynalmasdan istalgan ko'pburchakka tatbiq eta olishlari mumkin. Idrok qilingan narsa va hodisalarni yoki inson tajribasida bor bo'lgan narsalarni esda qoldirish hamda zarur vaqtda esga tushirishdan iborat psixik jarayon xotira deyiladi, Mantiqiy xotira turi ham psixik jarayondir. Demak, u ham esda qoldirish va esga tushirish xususiyatiga egadir. Shuningdek, o'qish jarayonida oliy va o'rta maktab o'qituvchilari bayon qilib, izohlab bergan teorema, qonun va qoidalarni, murakkab xossalarni ayrim, juzviy hollarga ko'chirish paytida talabalar, o'quvchilar hamma vaqt deduksiya usulidan foydalanib fikrlaydilar hamda mulohaza yuritadilar.

Psixologiyada nutq fikr yuritish faoliyatining vositasi deb yuritiladi. Odatda nutq tafakkur jarayonida hukmlar, xulosa chiqarish va tushunchalar shaklida ifodalanib keladi. Shuning uchun hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar tafakkurning spesifik shakllari deb ataladi. Misol uchun: Alisher Navoiy nomli Katta opera va balet teatri respublika faxridir, Hamza Hakimzoda Niyoziy buyuk o'zbek shoiri, yozuvchisi va dramaturgidir, Toshkent O'zbekiston Respublikasi poytaxtidir; Amudaryo sersuv daryolardan biridir.

Abstrakt tushunchalarning yuqorida qayd qilib o'tilgan tushunchalardan farqi shuki, ular idrok yoki tasavvurga bevosita asoslanmaydi abstrakt tushunchaga misol tariqasida "qiymat" tushunchasini keltirib o'tadi: siz har bir ayrim tovarni ushlab va qo'lingizda aylantirib ko'rishingiz, uni xohlaganingizcha ishlatishingiz mumkin, ammo shu tovarni qiymat tariqasida olib qaraganimizda uni aslo ushlab bo'lmaydi.

Tushuncha bilan so'z munosabati bir tekis bo'lmaydi, ayrim paytlar so'z bilan tushuncha aynan mos tushudi (olma-so'z, olma-tushuncha), qolgan paytlarda tushuncha o'z ko'lami jihatidan kengdir. Yapon psixologlarining ko'rsatishiga qaraganda, yuqorida tahlil qilib chiqilgan tafakkur sifatleri ularning asosiy xususiyati bilan uzviy bog'liqdir. Tafakkurning asosiy va eng muhim belgisi, xususiyati bu moddiy voqelikdagi muhim jihatlarini ajratib, mustaqil ravishda yangi mazmundagi umunlashmalarni keltirib chiqarishdir. Inson oddiy narsalar to'g'risida fikr yuritganda ham ularning tashqi belgilari bilan chegaralanib qolmaydi, balki hodisa mohiyatini ochishga intiladi, oddiy turmush haqiqatidan umumiy qonuniyat yaratishga harakat qiladi. Shubhasiz, inson tafakkuri hali izlanmagan, to'la foydalanilmagan rezerv va imkoniyatlarga ega. Tafakkur psixologiyasining asosiy vazifasi ana shu rezervlarni to'la ochish, fan va texnika progressini intensivlashdan iborat. Chunki har qanday

kashfiyot, yangilik, progress-inson aql-zakovatining mahsulidir. Shu boisdan sham fan va texnika progressi insonshunoslik fanining rivojiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Tafakkur turlariga muayyan ijtimoiy muhitda turmush kechirayotgan odamlarning ehtiyojlari, xatti-harakat motivlari, narsalarga qiziqishlari, intilishlari, mayllari, aqliy qobiliyatlari, hatto faoliyatlari ham turli-tumandir. Xuddi ana shu boisdan, ularning tafakkuri ham har xil holatlarda, vaziyatlarda turlicha tarzda vujudga keladi, namoyon bo'ladi. Bundan oldingi boblarda ta'kidlab o'tkanimizdek, bilish jarayonida, amaliy va nazariy vazifalarni hal etishda, o'zga kishilarning nutq orqali ifodalangan fikrlarini uqib olishda muomalaga kirishishda, fikrlarini tushunib olishda inson fikr yuritadi. Psixologiya fanida tafakkur shakliga, topshiriq xususiyatiga, fikr yoyiqligiga, fikran originallik darajasiga qarab quyidagicha shartli klassifikatsiya qilinadi.

Ko'rgazmali-harakat tafakkuri tarixiy taraqqiyot bosqichida odamlar ijtimoiy turmushda voqe bo'lgan muammolarning aksariyati amaliy yo'l bilan hal qilingan, shuningdek, ularga nisbatan munosabat ham amaliy faoliyatidan kelib chiqqan holda amalga oshirilgan. Narsa va hodisalar yuzasidan nazariy fikr bildirish esa tarixiy taraqqiyotning bir muncha keyingi davriga to'g'ri keladi. Yer yuzasida fanlarning kelib chiqishi haqidagi bizgacha yetib kelgan ma'lumotlar mazkur mulohazamizga dalil bo'la oladi. qadimgi avlod va ajdodlarimizda yer maydonini qadam bilan o'lchash, ko'z bilan chamalash bo'yicha amaliy bilimlarning to'planishi natijasida geometriya fani kashf qilingan. Kishilarning barmoq bilan hisoblash turmush talabini qondira olmaganidan so'ng narsa va hodisalarning tasviri, shartli belgilarni qoldirilishi yakuni sifatida tarix fani kabilar vujudga kelgan. Shuning uchun insonning amaliy va nazariy faoliyati o'zaro uzviy aloqada bo'lib, hamisha biri-ikkinchisini taqozo etadi. Genetik kelib chiqishi nuqtai nazaridan amaliy faoliyat birlamchi hisoblanib, obrazlar tasavvurlar va fikrlarni aks ettiruvchi nazariy faoliyat esa amaliy faoliyatning ma'lum taraqqiyot cho'qqisiga chiqqandan so'ng ajralib chiqqan. Mazkur jarayon bir necha o'n ming yo'llar davomida yuzaga kelgan.

Ko'rgazmali obrazli tafakkur inson tomonidan bevosita idrok qilinayotgan predmetlar emas, balki faqat tasavvur qilinayotgan narsa va hodisalar haqida fikrlashdan iborat tafakkur turi ko'rgazmali-obrazli-tafakkur deb ataladi. Tafakkurning mazkur ko'rinishi 4-7 yoshgacha bo'lgan bolalarda namoyon bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali harakat tafakkurning amaliy elementlari ko'rgazmali obrazli tafakkur bosqichiga o'tgandan so'ng ham saqlanib qoladi, lekin u o'zining yetakchi rolini yo'qota boshlaydi. Ushbu yoshdagi kichkintoylar jism va predmetlar bilan tanishayotganda analitik-sintetik faoliyatdan foydalanib ish ko'rayotganda ularni qo'l bilan ushlab ko'rishga, ichki tuzilishi bilan amalda tanishishga intilmaydilar. Chunki ko'p hollarda ulardan amaliy harakat qilish talab qilinmaydi. Lekin bu ular jism va predmetlarni, ob'yektlarni aniq va to'liq idrok qilish, yaqqol tasavvur etish

imkoniyatidan mustasno qilinadi, degan so'z emas, albatta. Bog'cha yoshidagi bolalar ilmiy tushunchalarga ega bo'lmaganliklari uchun bilish faoliyatida asosan ko'rgazmali-obrazlarga suyanib fikr yuritadilar, muloshaza bildiradilar, hukm chiqaradilar. Yuqoridagi fikrimizni tasdiqlash uchun shvesariyalik psixolog Jan Piaje tajribalariga murojaat qilamiz. U 6-7 yoshdagi bolalarga xamirdan bab-baravar qilib yasalgan ikkita zuvalachani ko'rsatadi, shu zashotiy oq tekshiriluvchilar ularning bir-biriga teng ekanligiga ishonch hosil qiladilar.

Tajribaning ikkinchi bosqichida zuvalachaning bittasi non shakliga keltiriladi, bu holatni o'z ko'zlari bilan kuzatib turgan bolalardan so'ralganda, ular zuvalacha hajmining o'zgarishiga qarab tenglik buzilgan deb javob berganlar. Ushbu holat bog'cha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali-obrazli tafakkur bevosita va batamom ularning idrok jarayonlariga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun ular narsa va hodisalarning, jism va predmetlarning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi alomatiga, xususiyatiga, tashqi belgisiga e'tibor qiladilar. Lekin ularni ichki bog'lanishlari, o'zaro munosabatlarini bildirib keladigan muhim, asosiy sifatlariga ashhamiyat bermaydilar. Ob'yektlarni fazoda joylashgan o'rni, tashqi nomuhim belgisi ularning ko'rgazmali-obrazli tafakkurini vujudga keltiradi. Masalan, ularning nazarida odamlar bo'yining baland va pastligi ularning yoshini (ulug'ligini) belgilaydilar.

K. K. Platonov fikriga ko'ra vazifaning shal qilinishi tafakkur harakatini yakunlaydi. Biroq topilgan masala yechimi yangi tafakkur harakatlarini vujudga keltirishi, beto'xtov fikr yuritish jarayonlari bilan ta'minlaydigan yangi savollarni tug'dirishi ehtimol. Ijodiy tafakkur jarayoni mavjud bilimlarga, bog'liqdir. Shu narsani alohida qayd qilib o'tish kerakki, o'zaro aloqa qilishda tafakkur muhimroq, mavqeliroq o'rin tutadi. Hozirgi zamon ta'limi oldida turgan asosiy maqsad, o'quvchi yoki talaba shaxsini bilimlar bilan qurollantirish emas, balki ularni fikr yuritish faoliyatiga o'rgatishdan iboratdir.

Bola nutqining rivojlanish jarayoni oz vaqtida tog'ri kechishi uchun, bola ruhiy va jismoniy jihatdan sog' bolishi, normal aqliy, eshitish va ko'rish qobiliyatiga, yetarli darajada ruhiy aktivlikka hamda tog'ri nutq muhitiga ega bolishi lozim. Bolada nutqning normal rivojlanishi, unga doimo yangi tushunchalarni ozlashtirib olishga, tevarak-atrof haqidagi bilim va tasavvurini kengaytirishga imkoniyat yaratadi. Nutqning rivojlanishi tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Bola nutqidagi kamchiliklar, o'zgalar nutqini tushunishidagi qiyinchilik ularni atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishiga, hamda fikrlash va boshqa ruhiy jarayonlariga keskin ta'sir qiladi, natijada bolaning o'zlashtirish qobiliyati bilan birga uning shaxsi ham rivojlanishdan orqada qoladi. Nutq tempi sur'at va tezligining rivojlanishi ifodali gapirish va o'qish malakasini normal shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Odatda, kishi shoshilmasdan gapirganida bir sekundda 9 tadan 14 tagacha, tez gapirayotganda

esa 15—20 tovush talaffuz etadi va har bir tovush aniq, anglab bo'ladigan darajada eshitaladi.

Nutq sur'ati, ya'ni gapirish, so'zlash tezligining buzilishi ikki xil holatda bo'ladi: nihoyatda sekinlashgan nutq va tezlashgan nutq. Nihoyatda sekinlashgan nutq nuqsoni bradilaliya deb ataladi. Bradilaliyaning nutqiy xarakteristikasi (simptomatika) turlichadir: tashki (ekspressiv) va ichki nutq tempining sekinlashuvi, o'qish va yozuv jarayonlarining sekinlashuvi, ovoz monotonligi, inter va intraverbal sekinlashuv (so'zlar orasidagi pauzalarning cho'zilib ketishi yoki nutq tovushlarini sekin, cho'zib talaffuz etish va so'z tovushlari orasidagi pauzalarning cho'zilishi). Bradilaliyada ovoz monoton bo'lib, modulatsiyasi yo'qoladi, doimo bir xil balandlikda, gohida burunlashgan ko'rinishda bo'ladi. Bradilaliya nuqsoni nasliy va ekzogen omillar hamda ijtimoiy-psixologik sabablar natijasida kelib chiqadi. Nutq muskullari ishining buzilishi natijasida tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayonidan ustun turadi.

Nutq sur'atining patologik tezlashishi, haddan tashqari bidirlab, tez gapirish — taxilaliya deb yuritiladi. Taxilaliya nutq tezligi buzilishining mustaqil shakliekanligini birinchi marta Y.A.Florenskaya 1934 yilda isbotlab bergan. Taxilaliyaning nutqiy simptomatikasi quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi: keskin fonetik va simptomatik buzilishlarsiz, nutqning nonormal tezlashgan tempi (bir sekundda 10-20 tovush o'rniga 20-30 tovush talaffuz qilinadi). Nutq xaddan tashqari tezligi bilan ajralib turadi. Shoshilinchda nutqiy diqqat buzilishi, tutilishlar, takrorlashlar, ichida qolib ketishlar, so'z, bo'g'inlar o'rnini almashtirishlar, gaplarni buzish, jummalarni noaniq talaffuz qilish va shu kabilar yuzaga kelishi mumkin. Taxilaliyaga, odatda, tashqi va ichki nutqning tezlashuvidan tashqari umumiy motorika va boshqa ruhiy fikrlashlarning tezlashishi, odatdan tashqari aktivlik, jonsaraklik ham xos bo'ladi. Taxilaliya bilan kasallangan kishilar nutqi bahslashish yoki tez gapirish zarur bo'lib qolgan vaqtlarda ayniqsa tezlashadi va shoshqoloqlik avjiga chiqib, so'zlayotgan kishining diqqati ham sochila boshlaydi. Gapda tutilib qolish, iboralarni qaytarish, qo'shimchalar o'rnini almashtirib yuborish, gapni buzib gapirish va fikrlarni noaniq ifodalash kabi kamchiliklar ko'p uchraydi. Lekin gapirayotgan kishi nutqiga e'tibor beriladigan bo'lsa, u tezda to'g'ri gapira boshlashga qaytadi, tutilib gapirish yo'qoladi, ammo so'zlash tezligi boshqalarnikiga nisbatan yuqoriligicha qolaveradi. Shunday qilib, nutq sur'ati, ravonligidagi nuqsonlar — bradilaliya va taxilaliya murakkab, bolaning umumiy rivojlanishiga salbiy ta'sir etuvchi nutq nuqsonidir.

Bradilaliyani bartaraf etishda logopedik usullar quyidagicha:

- nutq jarayonida birmuncha tez va aniq nutqiy harakatlarni tarbiyalash;
- tezlashgan nutqiy reaksiyalarni tarbiyalash;
- ichki nutq tempini tarbiyalash;
- o'qish va yozuv tempini tarbiyalash;
- sahnabop o'qish va dramalashtirilgan nutqning ifodali shakllarini tarbiyalash;

- nutqning to'g'ri prosodik tomonini tarbiyalash: temp, ritm, ohang, pauza, urg'un. Yaqqol ifodalangan bradikineziyada birinchi navbatda umumiy motorikani normallashtirish muhim bo'lib, birmuncha tezlashgan tempda umumiy harakatlar ritmi, maqsad sari yo'nalganligi, koordinatsiyasi, so'ng qo'l praksisini shakllantirish; eshituv, ko'ruv diqqatini, bir obyektidan ikkinchisiga diqqatni ko'chirish tempining birmuncha tezlashuvini, ritmni idrok qilish va amalga oshirish va hokazolarni rivojlantirish muhimdir. Korreksion ishning barcha ko'rinishlari turli xil nutqiy mashqlarga asoslanadi. Asosiy mashqlar: turlicha murakkablikdagi nutqiy materialni talaffuz qilish (bo'g'inlarni, so'zlarni, qisqa jummalarni, tez aytishlarni va h.k.); Barcha nutq terapiyasi mashg'ulotlari biroz tezlashtirilgan nutqda o'tkaziladi. Ammo ular bu ishni juda asta-sekin va ehtiyotkorlik bilan logoped talaffuz qilish oson bo'lgan iborani talaffuz qilish orqali oddiy sur'at namunasini beradi. Bunday holda, bolalarning ortiqcha ishlamasligiga ishonch hosil qilish kerak, chunki ularning imkoniyatlari juda cheklangan. Keyingi bosqichda bolalar yodlangan she'rni satr bo'yicha tez (navbat) aytishga mashq qilinadi. Nutq terapevti bolaga ishora qiladi va u tezda keyingi qatorni talaffuz qiladi. Darsning hissiy muhiti mahoratni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi, diqqatni rivojlantiradi. Keyin ular turli xil dramatizatsiya, rollar bo'yicha hikoyaqilishni amalga oshiradilar. Ishning so'nggi bosqichlarida bolalar tilning burmalarini talaffuz qilishga o'rgatiladi va normal nutq qobiliyatlarini mustahkamlaydi. Taxilliyani bartaraf etish bo'yicha nutq terapiyasi va psixologik ishning asosiy bosqichi - sukunat rejimi. Nutq terapevti jamoaviy muloqot sharoitida har bir kishi nutqining o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishadi. Nutq terapevti bilan mashg'ulotlarda sekin sur'atni o'zlashtirish eng oddiy nutq materialidan boshlanadi. Ikkinchi bosqich - baland ovozda o'qish materialida sekin sur'atni o'zlashtirish bo'yicha ishlar boshlanadi. Birinchidan, nutq terapevti o'qish namunasini beradi, keyin bolalar birgalikda o'qiydilar, o'z navbatida aks ettiradilar, so'ngra har birining o'qishini tahlil qiladilar. Har bir dars nutq mashqlari (30 yoki 50 gacha sanash) bilan boshlanadi, so'ngra o'quvchilardan birining rahbarligida individual va guruhli (4-5 kishi) mustaqil nutq ishi olib boriladi. Uchinchi bosqich - bildirilgan fikrlarni tahrirlash, iboraning ko'zda tutilgan mazmunga muvofiqligi ustida ishlash. To'rtinchi bosqich - jamoaviy hikoya ustida ishlash. Bu bosqichda o'z-o'zidan sekin o'qish joriy etiladi. Darsda qollaniladigan metodlar: taqlid, konjugatsiyalangan-aks ettirilgan talaffuz, ritmik oqish, qol, oyoq zarbasi bilan belgilab qoyiladigan nutq mashqlari, chapak chalish va hokazolar, magnitafonga yozilgan to'g'ri nutqni yozib olish va tinglash; va boshqalar. Beshinchi va yakuniy bosqich - ommaviy nutqqa tayyorgarlik. Buning uchun material talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlanadi. Xulq-atvor, nutq tempi mustaqil individual va frontal tadqiqotlar jarayonida ishlab chiqiladi. Bolalarda nutq tempining buzilishi va uni bartaraf etishning korreksion mashg'ulotlarga nafas olish, ovozli mashqlar, mushaklar ohangini tartibga

soluvchi, harakatni muvofiqlashtirish va harakat xotirasini yaxshilaydigan mashqlar, diqqatni faollashtirish, ritm tuyg'usini tarbiyalash, sekin harakatda hisoblash mashqlari, harakat va musiqa bilan so'zlarni muvofiqlashtirish uchun nutqiy mashqlarnirivojlantirish qaratilgan mashqlar kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muzaffarova, X. (2021). AQLI ZAIFLIK TUSHUNCHASI TALQINIDAGI NAZARIY XATOLARNING SALBIY OQIBATLARI. Журнал Педагогика и психологии в современном образовании, (2).
2. Muzaffarova, X. (2020). OQUVCHILAR SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA DIDAKTIK OYIN VA MASHQLARNI TANLASH TEXNOLOGIYASI. Архив Научных Публикаций JSPI.
3. Muzaffarova, X. (2020). Мактабгача таълим жараёнига мультимедиа технологиясини татбиқ этиш. Архив Научных Публикаций JSPI.
4. Muzaffarova, X. (2020). Pedagogik texnologiyalar va ularni maxsus ta'lim mussasalariga tadbıq etish. Архив Научных Публикаций JSPI.
5. G'oziyev E.G". "Umumiy psixologiya" Toshkent - 2002 y.
6. Qurbonova G.A. "Psixologiya" Toshkent-2016y.
7. Томас Гоббс Philosophicall Rudiments concerning Government and Society (публикация английского перевода с латинского «De Cive») (1651)